

ZADARSKO NOVINSTVO PREMA ISTRI I RIJECI PRED PRVI SVJETSKI RAT

Ante BRALIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK 949.75:070“19” Zadar
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. XII. 2001.

Autor prati pisanje zadarskih polutjednika (*Narodnog lista*, *Hrvatske krune*, *Smotre dalmatinske i Il Dalmata*) i tjednika (*Risorgimento*) prema događanjima u Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat. Kako je to razdoblje kad se odvijaju važni događaji u Banskoj Hrvatskoj (uvođenje komesarijata) i u susjednim zemljama (balkanski ratovi), prostor za istarske i riječke teme je ograničen. Prilikom praćenja pisanja zadarskog novinstva zaključuje da presudan utjecaj na pisanje o pojedinoj temi ima politička i nacionalna orijentacija pojedinog lista. Budući da se i u Zadru istovremeno odvijaju oštre međunacionalne borbe između Talijana i Hrvata, to će utjecati na emotivnost praćenja istovrsnih međunacionalnih borbi u Istri i Rijeci.

Javni mediji, a pred Prvi svjetski rat to su isključivo novine, izvrsni su povijesni izvor za praćenje stavova različitih političkih grupa prema pojedinom problemu. Kako je Zadar u sklopu Austro-Ugarske Monarhije bio glavni grad Kraljevine Dalmacije, pisanje zadarskog novinstva predstavlja mjerodavan izvor za stavove političkih stranaka koje su djelovale u Dalmaciji. Stajališta su nam razvidnija ako znamo da je pojedina zadarska novina glasilo pojedine stranke ili grupe. Osim toga, željeli smo utvrditi kakvo je bilo medijsko pokrivanje zadarskog novinstva prema Istri i Rijeci, te kakvi su stavovi dalmatinskih političkih stranaka i grupacija prema političkim prilikama u Istri i Rijeci.

U Zadru pred Prvi svjetski rat izlaze četiri polutjednika i jedan tjednik koji su se bavili političkim temama. Polutjednici (*Narodni list*, *Hrvatska kruna*, *Il Dalmata* i *Smotra dalmatinska*) su izlazili dvaput tjedno (srijedom i subotom) na četiri stranice A2 formata, dok je tjednik *Risorgimento* izlazio jedanput tjedno (mijenjao je dane izlaska) na nešto manjem formatu.

Narodni list

Narodni list ima najdužu tradiciju i najjači utjecaj među zadarskim novinama, ali i dalmatinskim novinstvom uopće. Utjecajnosti je pripomogla činjenica što je u razdoblju od 1871. do 1892. i od 1905. do 1918. glasilo najjače dalmatinske stranke, tj. Narodne i kasnije Hrvatske stranke. List je počeo izlaziti 1862., u počecima Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji.¹ Ispočetka je izlazio na talijanskom jeziku i s talijanskim nazivom *Il Nazionale* zbog toga što je najveći dio dalmatinske inteligencije bio školovan na talijanskom jeziku, te se i na taj način željelo približiti školovanijem dijelu dalmatinske javnosti. Istovremeno je na hrvatskom jeziku tiskan *Prilog k Narodnom listu* čija je zadaća bila širenje narodne ideje među slabije školovanim pukom. Urednik od 1. ožujka 1862. do 27. veljače 1867. je Natko Nodilo, do kraja 1869. Lovro Matić, a nakon toga nakratko se izmjenjuju Ivo Giunio, Josip Tomulić i Kažimir Ljubić. Od 1871. urednikom postaje Juraj Biankini, što ostaje do sloma austrougarske vladavine.

Juraj Biankini (Stari Grad na Hvaru, 30. kolovoza 1849. – Split, 27. ožujka 1928.)² jedan je od vodećih ljudi na političkoj sceni Dalmacije od 70-ih godina 19. stoljeća. U svom političkom i ideološkom razvoju Biankini je prošao nekoliko faza. Prva je narodnjač-ka (1871.–1892.), u kojoj Biankini ima zapaženu ulogu, osobito u borbi za hrvatski jezik. Druga faza je pravaška (1892.–1905.), koja započinje osnivanjem Hrvatskog kluba u Dalmatinskom saboru kada je nezadovoljan oportunistom Narodne stranke izašao iz nje, a kasnije se pridružio pravašima. Treća faza je vrijeme politike “novog kursa”, kojoj se Biankini približava već 1903., a formalno pristupa ujedinjenjem Narodne hrvatske stranke i Stranke prava (dio Stranke prava okupljen je oko Ante Trumbića, tzv. liberalno pravaštvo ili splitski pravaški krug) u jednu, Hrvatsku stranku. Od balkanskih ratova možemo pratiti nastanak četvrte, jugoslavensko-integralističke faze, u kojoj se Biankini zalaže za unitarno narodno jedinstvo Južnih Slavena, a osobito za ideju o hrvatsko-srpskom jedinstvu. Nakon razočarenja jugoslavenskom državom nastupa peta faza u Biankinijevu političkom životu, koju karakteriziraju razmišljanja o Kraljevini SHS kao višenacionalnoj državi složena sastava.

Biankini je, osim po novinarskom zanimanju, bio s politikom aktivno povezan i kao zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Poslanik u Dalmatinskom saboru je gotovo neprekinuto od 1881.,³ a u Carevinskom vijeću od 1892. godine. Kao zastupnik bio je iznimno aktivan. Samo u Carevinskom vijeću održao je preko 1000 govora, interpelacija i zahtjeva. Njegovi su govori bili poznati po oštrini spram vlade, ali i po dužini.

¹ O *Narodnom listu* pogledati: Jubilarni broj, Zadar, 1912.

² Podaci o Jurju Biankiniju crpljeni su iz: Stijepo OBAD, Biankini, Juraj, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb, 1986., str. 747–748 i Kosta MILUTINOVIĆ, Politički profil Jurja Biankinija, *Zadarska revija*, 27 (1978.), 5/6, str. 455–471.

³ Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918.) god.*, Zadar, 1978., str. 227.

Kako je urednik Juraj Biankini često izbivao iz Zadra zbog raznih političkih obveza, uredništvo je od 1900. do 1918. često bilo u rukama Vinka Kisića (Dubrovnik, 7. studenog 1879. – Split, 26. travnja 1927.).⁴

Hrvatska kruna

Hrvatska kruna izlazi od 1892. do 1920. i bit će glavno pravaško glasilo u Dalmaciji. Urednikom joj je od početka izlaženja do kraja Ivo Prodan.⁵

Don Ivo Prodan rođen je 31. prosinca 1852. godine u Janjini na Pelješcu u brojnoj i siromašnoj seljačkoj obitelji. Pučku školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Dubrovniku, a studij bogoslovije u Zadru. Poslije završenog studija zaređen je za svećenika 5. studenog 1876. u Dubrovniku. Godine 1877. dolazi u Zadar gdje postaje urednikom *Katoličke Dalmacije* (*La Dalmazia Cattolica*), koja je do njegovog dolaska objavljivala članke gotovo isključivo na talijanskom jeziku i bila neutralne političke orijentacije. Nakon što je preuzeo uredništvo, *Katolička Dalmacija* se kroatizira, kako u jezičnom, tako i u političkom smislu. Prodan je imao veliku ulogu i u formiranju “Katoličke hrvatske tiskare” 1883. godine u Zadru, koja će mu osigurati i financijsku samostalnost.⁶

U osnivanju Stranke prava u Dalmaciji (1894.–1895.) Prodan ima nezaobilaznu ulogu kada postaje član Središnjeg odbora. Prilikom rascjepa banovinskih pravaša na domovinu naše i frankovce došlo je i do rascjepa dalmatinskih pravaša. Zadarska klerikalno-pravaška grupa na čelu s Prodanom 1898. napušta Stranku prava kojoj na čelu ostaju Trumbić i Supilo, a on 19. listopada 1898. osniva u Arbanasima Čistu stranku prava na čijem je čelu zajedno s dr. Petrom Baturićem. Na izborima 1901. Prodan je prvi put izabran u Dalmatinski sabor, a 1907. izabran je za zastupnika u Carevinsko vijeće. U svom zastupničkom radu oštro je napadao uporabu talijanskog jezika te se borio za sjedinjenje hrvatskih zemalja. Nakon ujedinjenja Stranke prava s Narodnom hrvatskom strankom 1905., Prodan razvija živu aktivnost oko okupljanja preostalih pravaša u jedinstvenu stranku, što mu uspijeva 1908. kada stranka odbacuje pridjev “Čista”. Nakon privremenog ujedinjenja svih pravaških organizacija 1911.–1913., zapaženu ulogu u svepravaškoj organizaciji ima don Ivo Prodan. Nakon nove podjele na milinovce i frankovce, Prodan i *Hrvatska kruna* staju na stranu milinovaca. Tijekom rata Prodan je veliki zagovornik Svibanjske deklaracije o ujedinjavanju južnoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj u jednu državnu cjelinu, ali je oštar protivnik ujedinjenja sa Srbijom.

Don Ivo Prodan umire u Zadru 11. ožujka 1933., a pokopan je na “franjevačkom” otočiću Galovcu ispred Preka.

⁴ Šime JURJIŠIĆ, Vinko Kisić, *Splitsko iverje*, Split, 1983.

⁵ Za informacije o *Hrvatskoj kruni* vidi: Marjan DIKLIĆ, Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata, Zadar, 1998.; ISTI, Don Ivo Prodan, prvi čovjek dalmatinskog pravaštva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar, 1997., str. 243–255.

⁶ M. DIKLIĆ, Don Ivo Prodan (Janjina 1852 – Zadar 1933), *Zadarska smotra*, god. XLII/1992., br. 4-5, str. 247–249.

Smotra dalmatinska (La Rassegna dalmata)

Smotra dalmatinska počinje izlaziti 1888. kao dodatak *Objavitelju dalmatinskome – Avvisatore dalmato* (1867.–1920.). *Objavitelj dalmatinski* bio je službeno glasilo Dalmatinskog namjesništva u kojem su izlazile obavijesti o raznim upravnim, zakonskim i gospodarskim promjenama. *Objavitelj* je imao ulogu sličnu današnjim službenim *Narodnim novinama*. Međutim, *Objavitelj* nije mogao odigrati ulogu propagatora službenih mišljenja i ideja austrijske uprave. Potreba za jednim poluslužbenim listom osobito će narasti kada dalmatinsko javno mnijenje preuzmu političke novine, od kojih su najznačajnije *Narodni list i Il Dalmata*. Krajem 80-ih godina 19. stoljeća pravaški su stavovi bili razvidni u *Katoličkoj Dalmaciji* pod uredništvom don Ive Prodana.

U takvim okolnostima 4. siječnja 1888. godine izlazi prvi broj *Smotre dalmatinske* koja će izlaziti dvojezično gotovo čitavo vrijeme njena izlaženja.⁷ Urednik *Smotre* je Petar Kasandrić.

Rodio se u Hvaru 15. ožujka 1857., a umro u Rimu 31. travnja 1927. godine, odakle je na državni trošak pokopan u rodnom Hvaru. Gimnaziju je završio u Dubrovniku, a u Zadar dolazi 1887. raditi kao računarski činovnik. Oženio se Margaretom Bučić, s kojom je imao kćer Jelicu. Poslije smrti prve žene, ženi se Erminijom Dinfniko, s kojom nije imao potomstva. Posao računarskog činovnika radi svega nekoliko mjeseci jer krajem godine preuzima brigu oko izdavanja novog polutjednika *Smotre Dalmatinske*. Posljednji broj *Smotre* uređuje 28. listopada 1918. godine. U uredništvo novog službenog lista *Dalmatinskog glasnika*, koji izlazi u Splitu, ne ulazi. Budući da je bio dobar poznavalac talijanske kulture i političkih prilika, imenovan je atašoom za tisak pri SHS-ovom veleposlanstvu u Rimu. Kako je bio slabo plaćen (slabije od posluge u veleposlanstvu), do kraja života borio se s materijalnim teškoćama.

U političkom smislu iznimno je teško definirati političku orijentaciju Petra Kasandrića. Kako je bio urednik poluslužbene *Smotre*, očito je da je, barem javno, iskazivao austrofilsku raspoloženja. S druge pak strane u *Smotri* se kloni političkih razračunavanja, iskazivanja bilo kakve mržnje ili netrpeljivosti. Tijekom antisrpskih demonstracija nakon ubojstva prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, *Smotra* objavljuje komentar koji osuđuje protusrpski stav demonstranata. Nakon rata, prihvaća posao u jugoslavenskoj diplomaciji, iako je šikaniran. Srpski povjesničar Kosta Milutinović navodi na dva mjesta da Petar Kasandrić pripada Srbima katolicima, premda za ovu svoju tvrdnju ne nudi nikakve izvore.⁸ Da li na ovo upućuje jezik *Smotre* koji je bio drukčiji od ostalih hrvatskih novina u Dalmaciji, nismo sigurni.

⁷ Dvojezičnost će opasti nakon ulaska Italije u rat protiv Austro-Ugarske 24. svibnja 1915. Tada će talijanski naziv lista biti puno manji od hrvatskog, a broj članaka pisan hrvatskim jezikom će biti daleko veći od onih pisanih talijanskim.

⁸ Kosta MILUTINOVIĆ, O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki kotorskoj 1848–1914., *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Beograd, 1989., str. 33–90, str. 37 i 73.

Il Dalmata

Il Dalmata počinje izlaziti 10. ožujka 1866., a zadnji broj je izašao 8. travnja 1916. godine. Politička orijentacija lista je autonomaška, a u nacionalnom smislu talijanska, barem u ovom promatranom razdoblju. List je figurirao kao glasilo Talijanske stranke. Urednik lista je Gaetano Feoli.

Rođen je u Soresini kraj Cremona u mjesecu listopadu 1856., a umire u Zadru 31. ožujka 1932. Otac Antonio doselio se u Split, a Feoli već s 27 godina preuzima uređivanje splitskog talijanaškog lista *L'Avvenire*.⁹ S mjesta urednika *L'Avvenire* odlazi na mjesto urednika *La Difesa*, gdje ostaje do 1889., kada ga zadarski gradonačelnik Nicolo Trigari zove u Zadar na uređivačko mjesto središnjeg autonomaškog lista *Il Dalmata*. Na mjestu urednika ostaje do 1916., kada je interniran u selo Pulkov u Moravskoj, gdje ostaje do opće amnestije pred kraj Prvog svjetskog rata. Vrativši se u Zadar, postaje urednikom listova *La Voce dalmatica*, *Corriere della Dalmazia* te *Il Littorale dalmatico*. Prije Prvog svjetskog rata političkim komentarima, prikazima književnih djela, prigodnim člancima o talijanskim književnicima i svojim suvremenicima surađivao je u *Il Dalmata*, a nakon rata u *Vita in Dalmazia* i *Rivista Dalmatica*.

Risorgimento

To je najmlađi među zadarskim političkim listovima. Počinje izlaziti 15. 10. 1908. kao tjednik, što će i ostati do posljednjeg, 255. broja od 18. srpnja 1914. godine. Izdavač lista je Girolamo Italo Boxich, a urednik Raimondo Desanti.¹⁰ Ime G. I. Boxicha kao izdavača nestaje od broja 26, tj. od 9. travnja 1910. U listu se ne navode razlozi nestajanja imena njegova izdavača, ali razlog tomu sigurno nisu politička razmimoilaženja jer će list i dalje podržavati stavove Boxicha u sukobima unutar Talijanske stranke, koji su nastali u listopadu 1912.¹¹ Politička stajališta lista možemo okarakterizirati kao radikalno talijanaška. U listu ćemo često naći članke koji uvredljivo pišu o Hrvatima, a neke od tih članaka naći ćemo i u ovom radu. List je antiklerikalno nastrojen, pa u njemu nećemo naići niti na prigodne članke religioznog sadržaja za velike kršćanske blagdane kao što su npr. Božić i Uskrs, a koje inače nalazimo u ostalim novinama. Radikalizam je razumljiviji stoga što *Risorgimento* čitateljstvo predstavlja niže talijansko činovništvo i trgovačko-obrtnički pomoćnici čija je egzistencija nesigurna, što je preduvjet svakom radikalizmu.¹² Urednik *Risorgimenta* je Raimondo Desanti.

⁹ Biografske podatke o Feoliju vidi: Nedjeljka BALIĆ-NIŽIĆ, *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900–1915)*, Rijeka, 1998., str. 115–117.

¹⁰ Presidijalni spisi Namjesništva, sv. 664, god. 1908., kat. IX/2/2, br. spisa 5371, DAZd.

¹¹ Il partito alle censure al capo della organizzazione, RIS, br. 193, 17. 10. 1912.

¹² Socijalna struktura čitatelja *Risorgimenta* (dalje u bilješkama RIS) vidljiva je iz članaka koji obrađuju životne teme koje interesiraju njegovo čitateljstvo. Tako nailazimo na članke o potrebi zatvaranja trgovina za podnevni odmor, br. 193, 17. 10. 1912., i brojne članke koji tretiraju visoku cijenu najma stana, kao i općenitu

Raimondo Desanti rodio se u Rovinju 1868. godine. Po zanimanju je bio apotekar i do 1908., kada prelazi u Zadar, ima ljekarnu u Obrovcu. U Zadar se doselio 1908., kad je prijavljen kao urednik političkog tjednika *Risorgimento*.¹³ Očito je povezan s Girolamom Italom Boxichem koji je izdavač lista. Uoči Prvog svjetskog rata u kontaktu je s Luigijem Federzionijem,¹⁴ jednim od vođa talijanskih nacionalista koji će kasnije ući u fašističku stranku.¹⁵ Nakon Prvog svjetskog rata napisao je propagandističko djelo o “mučeništvu” dalmatinskih Talijana *I martiri della Dalmazia* koje je imalo dva izdanja; jedno u Zadru, a drugo u Anconi.¹⁶ Uređuje zadarski dnevnik *Corriere di Zara* koji izlazi od početka 1921. do 13. listopada 1923. Nakon toga odlazi 1924. u Pulu, gdje uređuje list *L’Azione*.¹⁷ Desanti umire 3. travnja 1931. u Puli.¹⁸

Istra

Druga austrijska uprava u Istri (1815.–1918.) doživjela je niz administrativnih podjela. Za razdoblje pred Prvi svjetski rat u najvećoj mjeri ta je podjela izvršena 1860., kada Istarsko okružje postaje Markgrofovija Istra sa sjedištem u Poreču. Markgrofovija je bila dio šireg upravno-teritorijalnog područja Austrijskog primorja (Küstenland, Littorale Austriaco) u koje su ulazili Gorica i Trst. Istra se dijelila na šest političkih kotareva – kapetanata (Kopar, Mali Lošinj, Pula, Poreč, Pazin, Volosko). Politički kotarevi dijelili su se na sudske kotareve, a ovi na mjesne općine. Carsko-kraljevsko namjesništvo u Trstu, na čelu s namjesnikom, bilo je organ vlade u Beču koji je vršio upravne poslove za područje cijelog Austrijskog primorja. Kao i druge austrijske pokrajine, Istra je od 1861. imala sabor i vladu kao izraz određenog stupnja autonomije u okviru Habsburške Monarhije.¹⁹

Stanovništvo Istre dijelilo se na tri osnovne nacionalne zajednice. Najbrojniji su Hrvati koji 1910. čine 43% stanovništva, iza njih su Talijani sa 38%, a najmalobrojniji su Slovenci s 14% stanovništva. U međunacionalnim borbama Hrvati i Slovenci su se držali zajedno protiv Talijana, no iako su predstavljali većinu pučanstva, u Istarskom saboru zbog

nestašicu stanova. O stanogradnji članke nalazimo u brojevima 204, 30. 1. 1913.; 205, 6. 2. 1913.; 206, 13. 2. 1913.; 219, 5. 7. 1913.; 220, 12. 7. 1913.; 221, 19. 7. 1913.; 222, 2. 8. 1913.; 223, 9. 8. 1913. itd.

¹³ Presidijalni spisi Namjesništva, sv. 664, god. 1908., kat. IX/2/2, br. spisa 5371, DAZd.

¹⁴ Federico Augusto PERINI, *Giornalismo italiano in terra irredenta*, Perugia, 1937., str. 97. ZKZd.

¹⁵ O Federzioniju i nacionalistima vidi: Denis Mack SMITH, *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb, 1980.

¹⁶ Raimondo DESANTI, *I martiri della Dalmazia*, Zadar, 1919. i Ancona, 1919.

¹⁷ *Il Littorio dalmatico*, 10. 5. 1924., br. 39.

¹⁸ Antonio Just VERDUS, Raimondo Desanti (Rovigno, 26. dicembre 1868 – Pola, 3. aprile 1931), In suo ricordo, *Difesa adriatica*, br. 32, Ancona, 1950.

¹⁹ Za opću političku povijest Istre vidi: Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996.; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Pazin, 1973.; Vjekoslav BRATULIĆ, Političke stranke u Istri za vrijeme Narodnog preporoda, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969., str. 289–335.

izbornog zakona mogli su računati samo na 19 od 44 zastupnika²⁰ (uz još tri virilna člana). Najjača talijanska stranka bila je Liberalna, dok je Kršćansko-socijalna (klerikalna) imala manju podršku talijanskog pučanstva. Hrvati su na izbore izlazili zajednički sa Slovencima, a većina vodećih hrvatskih političara iz Istre pripadala je pravašima. Uz njih se javljaju i socijalisti, čija je izborna baza jako radništvo u Puli.

Kako su Hrvati Istre bili u podređenom položaju, ideološka diferencijacija među njima bila je slabije izražena nego u talijanskom nacionalnom korpusu. Ipak, na početku 20. stoljeća jača Katolički pokret u Istri, što će dovesti do ideoloških razmimoilaženja i raskola, osobito u učiteljskim krugovima.²¹

Pula, najznačajnija i najjača općina u Istri, raspuštena je 22. veljače 1912. Raspuštanju je prethodila zajednička ostavka hrvatskih i njemačkih (mornaričkih) vijećnika u općini; oni su iskoristili štrajk općinskih službenika prema općinskoj upravi, koja je nastala kao posljedica financijskih malverzacija općinske uprave. Hrvatsko novinstvo Zadra kratkom je informacijom popratilo događaj. *Narodni list* je konstatirao stanje i slab prosvjed pulskih talijanaša protiv raspusta općine.²² Po *Narodnom listu*: "... S ovim odkrićima (pronevjera, op. a.) talijanstvo Pule je definitivno skrahiralo."²³

Talijansko novinstvo Zadra raspuštanje pulske općine gleda prvenstveno u svjetlu suradnje "Slavena" i vlade protiv pulskog talijanstva. Naime, 16. veljače 1912. talijanski su zastupnici zaključili da su zahtjevi hrvatskih i slovenskih predstavnika pretjerani, te da prekidaju pregovore.²⁴ *Risorgimento* iz broja u broj donosi dopise iz Istre, u kojima napada "pretjerane" zahtjeve "Slavena", a da tome pripomaže i inzistiranje austrijskih vlasti o obveznom dogovoru između Hrvata i Talijana. Čak će utvrditi da na čelu pokrajinske vlade stoji osoba koja nije osobito politički inteligentna.²⁵ U raspuštanju pulske općine *Risorgimento* vidi teror austrijskih vlasti,²⁶ dok Hrvati "uživaju" u otkrićima, te pretjeruju u opisu pronevjera.²⁷ Dogovor između Namjesništva u Trstu i Zemaljskog odbora u Poreču o postavljanju savjetodavnog vijeća iz svih stranaka, koje bi pomagalo općinskom upravitelju, *Risorgimento* oštro napada ističući da otkad je postavljen upravitelj, u pulsku se općinu uvlači njemački jezik, a jedan spis je prvi put u povijesti pulske općine otposlán na hrvatskom jeziku. Čak je i zagrebačka općina priznala talijanstvo Pule šaljući oglas općini na talijanskom jeziku. Na taj način, zaključuje list, uvodi se izjednačavanje hrvatskog i talijanskog

²⁰ Prema dogovoru iz 1908. između predstavnika Talijana te Hrvata i Slovenaca. Vidi: Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Pazin, 1973., str. 145–146 i Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996., str. 60.

²¹ O katoličkom pokretu u Istri vidi: Stipan TROGRLIĆ, *Katolički pokret u Istri 1895.–1914.*, Zagreb, 2000.

²² Razpust puljske općine, *Narodni list* (dalje u bilješkama NL), br. 16, 24. 2. 1912.

²³ Velika pronevjera u Puli, NL, br. 17, 28. 2. 1912.

²⁴ MILANOVIĆ, str. 158.

²⁵ Gli Slavi, i ladri e il governo, RIS, br. 166, 29. 2. 1912.

²⁶ Dove andiamo?, RIS, br. 168, 14. 3. 1912.; Sua maestà il gerente, RIS, br. 169, 21. 3. 1912.

²⁷ La gazzara inintelligente, RIS, br. 167, 7. 3. 1912.

jezika u “jednoj općini s neprekinutim talijanstvom od svojih korijena”. To su rezultati dogovora s Namjesništvom u Trstu.²⁸

I drugi talijanaški list, *Il Dalmata* vidi u raspuštanju pulske općine zloporabu i pritisak austrijske uprave prema Talijanima Pule.²⁹ *Il Dalmata* upozorava Hrvate da raspuštanje pulske općine nije učinjeno radi njih nego radi austrijskih interesa. Takvu ideju iznosi i riječki *Novi list*, što spremno prenosi *Il Dalmata* u cilju da “takozvani dalmatinski novinari” shvate pozadinu događaja. Usput, Hrvatima *Il Dalmata* predbacuje neprincipijelnost, jer kako mogu prosvjedovati protiv komesarijata u Hrvatskoj ako su s druge strane za nezakonita raspuštanja u Istri.³⁰

Dopisnik *Risorgimenta* je zabrinut za poziciju istarskih Talijana. Razlog za zabrinutost, po dopisnikovim riječima, osobito pojačava neaktivnost, gotovo paraliziranost Talijanske liberalne stranke u Istri. Kao potvrdu tome nalazi da je u Carevinskom vijeću samo jedan talijanski zastupnik (Pittoni) pitao za stanje u Puli. Također, i jakost socijalista u Puli je posljedica neaktivnosti Talijanske liberalne stranke.³¹ Uskoro će doći do još jedne potvrde. Naime, prema kompromisu između talijanskih i hrvatsko-slovenskih predstavnika iz 1908., Hrvati su u trećem pulsom izbornom kotaru za Istarski sabor trebali imati svog predstavnika. Ipak su na izborima 1908. u trećem pulsom (gradskom) kotaru Talijani izabrali kandidata Carla Franka. Početkom 1912. Frank umire i razvija se oštra borba između hrvatskog predstavnika Josipa Stilinovića i talijanaša (dalmatinskog podrijetla) dr. Antichevicha. Hrvatski predstavnik Stilinović je pobijedio uz pomoć mornarice 29. rujna 1912.³² Pobjeda hrvatskog predstavnika izazvala je oduševljenje u hrvatskom novinstvu Zadra. *Narodni list* piše da su istarski Hrvati postigli veliku pobjedu, a tumačeći njemačke (mornaričke) glasove, tvrde da je svima dodijala općinska “kamora”. Hrvatsvo Pule se iskazalo.³³ Čestitkama pobjedi pridružila se i *Hrvatska krana*, koja je zlobno primijetila da je u sigurnost pobjede bila uvjerena i “dešperatnim” pisanjem *Il Dalmate*.³⁴ I stvarno, uoči izbora u članku “L’elezione del terzo collegio a Pola. Il candidato è un Dalmata” *Il Dalmata* upozorava na teške konzekvence pobjede Hrvata na talijanstvo Pule.³⁵ Nakon pobjede Hrvata na izborima, *Il Dalmata* je išao na umanjivanje značenja hrvatske pobjede. List ističe da su se protiv Talijana (ujedno i “pravog gradskog elementa”) urotili svi. Pobjeda se može shvatiti kao

²⁸ La conseguenze del successo, RIS, 28. 3. 1912.

²⁹ I beniamini del governo. Lo scioglimento del consiglio comunale di Pola, *Il Dalmata* (dalje u bilješkama DAL), br. 17, 28. 2. 1912.

³⁰ Naslov članka je znakovit i koristi poznatu latinsku poslovicu – Hodie mihi, cras tibi, DAL, br. 23, 20. 3. 1912.

³¹ La paralisi del partito, RIS, br. 174, 9. 5. 1912.

³² Hrvatski kandidat dobio je 404 glasa, od toga 224 hrvatska i 180 njemačka glasa, dok je talijanski kandidat dobio 231 glas – Izbori u Puli, NL, br. 78, 2. 10. 1912.

³³ Isto.

³⁴ Pobjeda Hrvata u Puli, *Hrvatska krana* (dalje u bilješkama HK), br. 91, 2. 10. 1912.

³⁵ DAL, br. 78, 28. 9. 1912.

pobjeda više sile.³⁶ *Il Dalmata* se okomio i na *Novi list* za kojeg kaže da, iako je priznao da veliku ulogu u pobjedi hrvatske stranke ima mornarica, to nije smetalo njegovu “liberalizmu” da proslavi pobjedu.³⁷ *Risorgimento* prenosi pisanje *L’Idea italiana* iz Rovinja o pobjedi Hrvata. Po pisanju tog lista, uzroci poraza Talijana su dublji. Naime, mornarica u svojim poduzećima zapošljava uglavnom slavensku i njemačku radnu snagu, dok Talijani predstavljaju manjinu. U tom smjeru ide osnivanje “slavenskih” i njemačkih paralelki u industrijskoj školi, što za cilj ima zamjenjivanje talijanskog sa slavenskim i njemačkim radništvom kojeg su sada prisiljeni držati.³⁸

Radom učiteljskog preparandija u Kastvu i hrvatske gimnazije u Pazinu povećavao se broj hrvatskih intelektualaca Istre. Kako je jačala hrvatska inteligencija, tako je jačala i njihova međusobna diferencijacija na krugove bliske liberalnim idejama i krugove bliske klerikalnim idejama. Budući da je najveći broj hrvatskih intelektualaca – svjetovnjaka – pripadao učiteljskim krugovima, podjela se najviše očitovala u učiteljskim krugovima.³⁹ Hrvatsko novinstvo Zadra ignoriralo je taj problem želeći tako očuvati privid jedinstva hrvatskih krugova u Istri, ali je zato *Il Dalmata* dao puni prostor tom sukobu prenoseći za svoje čitatelje pisanje *Hrvatske škole* – glasila učitelja bliskih klerikalnim krugovima.⁴⁰ Još jedan razlog za čuvanje privida o hrvatskom jedinstvu u Istri bilo je očevidno padanje zanimanja za istarske Hrvate u Dalmaciji koje se dogodilo nakon početka balkanskih ratova. Balkanski ratovi izazvali su neviđenu euforiju u dalmatinskoj javnosti, te je gotovo sva pažnja okrenuta prema južnoslavenskom pitanju.⁴¹ U natjecanju s burnim, pa i sudbonosnim događajima na jugu, mirna Istra nije imala takvu atraktivnu snagu. To se osobito moglo vidjeti prilikom skupljanja pomoći za Družbu sv. Ćirila i Metoda.⁴² Zanemarivanje hrvatstva Istre najviše zabrinjava *Hrvatsku krunu*. Već u veljači 1913. upozorava dalmatinsku javnost da Trst daje više novaca za “Lega Nazionale”⁴³ nego sve hrvatske zemlje zajedno, a

³⁶ A proposito di un’elezione, DAL, br. 80, 5. 10. 1912.

³⁷ Arlecchino si confessa, DAL, br. 83, 16. 10. 1912.

³⁸ Abbiamo tempo, RIS, br. 194, 24. 10. 1912.

³⁹ O ideološkim sukobljavanjima između liberalnih i klerikalnih ideja vidi: Stipan TROGRIĆ, *Katolički pokret u Istri 1895.–1914.*, Zagreb, 2000.

⁴⁰ Maestri Croati contro la “Ćirilo e Metodio”, DAL, br. 33, 26. 4. 1913.

⁴¹ Udio članaka za pojedinu temu vidljiv je iz podataka za 1913. godinu: npr., balkanske teme u *Narodnom listu* pokrivaju 21,7%, u *Hrvatskoj kruni* – 19%, *Smotri* – 38,9%, listu *Il Dalmata* – 7,8%, listu *Risorgimento* – 2,5%. Udio članaka o hrvatskim zemljama (osim Dalmacije) za 1913. iznosi: *Narodni list* – 9,6%; *Hrvatska kruna* – 15,4%, *Smotra* – 3,1%; *Il Dalmata* – 2,4%; *Risorgimento* – 2%. Ovdje treba naglasiti da najveći dio članaka o hrvatskim temama talijansko novinstvo posvećuje prilikama u Istri i Rijeci, dok hrvatsko novinstvo u najvećoj mjeri posvećuje prilikama u Bansknoj Hrvatskoj. O statistici i utjecaju balkanskih ratova na zadarsko novinstvo vidi: Ante BRALIĆ, “Narodni list” i “Hrvatska kruna” o Drugom balkanskom ratu, *Radovi Zaveda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, Zagreb – Zadar, 1999., str. 277–298.

⁴² Družba sv. Ćirila i Metoda djelovala je u Istri, a njena je glavna zadaća bila osnivanje i uzdržavanje hrvatskih škola, osobito u područjima koja su bila jače izložena talijanizaciji. U tu svrhu skupljali su se milodari za njenu djelatnost u svim hrvatskim zemljama, osobito za blagdan sv. Ćirila i Metoda, 5. srpnja.

⁴³ “Lega nazionale”, organizacija austrijskih Talijana čija je glavna zadaća bila osnivanje talijanskih škola u Istri i Dalmaciji.

malen istarski gradić daje više nego što Družba sv. Ćirila i Metoda primi za mjesec dana.⁴⁴ Revolt takvim stanjem vidljiv je u članku “Nečastna prisposoba”,⁴⁵ gdje se pisac osvrće na neuspjelu akciju skupljanja priloga za Družbu sv. Ćirila i Metoda u Splitu.⁴⁶ *H. kruna* je ogorčena neuspjehom Splićana, te im štošta spočitava: “Al da, nama se čini, da je Splićanima milije primiti pohvalu od kakva predsjednika Crvenog krsta radi obilna doprinosa, nego žrtvovati se za hrvatsku Istru. A razumljivo je. Iztakosmo na početku: darežljiv prema drugima, a škrti prema sebi samima. A k tome i moda je po sredini. Izticanje hrvatstva smatra se danas natražnjaštvom, srbstvo pak modom. Za osvješćivanje hrvatske Istre ne treba se brinut, ne prieti joj pogibelj, ali za osvješćivanje srbstva na Primorju treba pomoći, pa za to i preporuča “Sloboda” polak milodara za “srbsku stvar”. Ne zamieramo, ljudstvo je, Dalmacija se je opoštenila doprinosom za Crveni krst, a Split napose. Oko 100.000 K poslasmu za *tjelesno* (kurziv HK) ranjene Balkance, a koliko poslasmu za *narodnostno* (kurziv HK) ranjenu Istru, koliko Split napose? Rekosmo, jer nas peče ovaj nehaj prema hrvatstvu, koji nastaje iz prevelikog zanosa za srbstvom, jugoslavenstvom. Zaboravismo da smo Hrvati, iz prevelikog zanosa za drugim smetosmo s uma svoje domaće potrebe i nevolje. I aktualna naša politička pitanja spavaju snom pravednika. A taj nam se san osvećuje.” I *Narodni list* je zabrinut padom priloga za Družbu. List će potaknuti dalmatinske općine da pomognu Družbu iz svojih proračuna. U pregledu stanja, *Narodni list* će sa žalošću konstatirati da samo četiri od osamdeset i sedam dalmatinskih općina doprinose za Družbu, dok sama zadarska općina izdvaja više za “Legu”, nego sve dalmatinske općine za Družbu.⁴⁷ Na pisanje *Narodnog lista* koji postavlja pitanje zašto 18 tisuća dalmatinskih Talijana mogu skupiti 123 tisuće kruna za “Legu”, a 600 tisuća Hrvata i Srba Dalmacije ne mogu skupiti niti 100 tisuća kruna za Družbu, *Risorgimento* odgovara da je odgovor jednostavan – jer žrtvovanje ne spada u dio patriotizma kod Hrvata.⁴⁸

Posljednji veći događaj što ga je pratilo zadarsko novinstvo, bili su izbori za Istarski sabor održani 7. i 14. lipnja 1914.⁴⁹ I u ovom slučaju novinstvo je zauzelo različita stajališta koja su ovisila o političkoj orijentaciji pojedinog lista. Tako s jedne strane *Hrvatska kruna* pomalo propagandistički piše o predizbornoj kampanji hrvatsko-slovenske stranke: “... Po cijeloj se Istri drže ovih dana izborne skupštine za bliže izbore. Narod je oduševljen, te se je nadati da neće tako lako kandidirati izroda talijanaša.”⁵⁰ S druge strane, talijansko novinstvo Zadra otvoreno je na strani “Unione nazionale” (bivša Liberalna stranka). *Risorgimento*, opisujući predizbornu kampanju u Puli, navodi da je oštra, te je s jedne strane Liberalna stranka dok su s druge strane klerikalci, a socijalisti “šuraju” sa “Slavenima”. Ali trijumf

⁴⁴ Za Istru, HK, br. 15, 15. 2. 1913.

⁴⁵ HK, dvobroj 56-57, 12. 7. 1913.

⁴⁶ Splitska priredba na javnom, i to otvorenom mjestu u korist Družbe bila je zabranjena od strane redarstva.

⁴⁷ Uz ovaj članak list će istaknuti: “Upozoravamo obćinska zastupstva na ovaj članak, te im i s naše strane preporučamo da se zamisle i molbi odazovu – Uredništvo”, Naše obćine i Družba, NL, br. 103, 24. 12. 1913.

⁴⁸ Risposta, RIS, br. 252, 27. 6. 1913.

⁴⁹ MILANOVIĆ, str. 160–163.

⁵⁰ Izborni pokret u Istri, HK, br. 40, 30. 5. 1914.

“Unione nazionale” je neizbježan “jer svi talijanski izbornici znaju potrebe talijanstva”.⁵¹ U komentaru izbornih rezultata *Narodni list* u prvom redu napada pulske socijaliste koje naziva “izrođeni dio našeg naroda”. Ipak, list je zadovoljan izbornim rezultatima, ističući da su u hrvatskim izbornim kotarima hrvatski kandidati pobjeđivali ogromnom premoći, dok je broj hrvatskih glasača u talijanskim izbornim kotarima bio veći nego na zadnjim izborima. *Narodni list* članak završava usklikom: “Radujemo se uspjehu. Živila hrvatska Istra!”⁵² Potvrdu za zadovoljstvo izbornim rezultatima hrvatsko-slovenske stranke nalazi u broju glasača za opću kuriju prema kojima su hrvatski i slovenski kandidati dobili 30.660 glasova, talijanski 21.028, dok su socijalisti dobili 5.171 glas. Međutim, po *Narodnom listu* izbori bi mogli biti uzaludni ako ne dođe do dogovora između Hrvata i Talijana, te bi u tom slučaju mogao biti uveden komesarijat.⁵³ *Hrvatska kruna*, komentirajući izborne rezultate u općoj kuriji,⁵⁴ također je izrazila zadovoljstvo uspjehom te iskazala uvjerenje da hrvatsko-slovenskoj većini ne može nauditi niti suradnja Talijana i Nijemaca. *Il Dalmata* je dao drugačiju interpretaciju izbornih rezultata. U prvom redu istaknuo je talijansku premoć u tri izborne kurije (gradovi, trgovačko-obrtničke komore te veleposrednici), dok je u četvrtoj – općoj kuriji reinterpretilao rezultate glasovanja. Tako je u talijanske izborne glasove pribrojio 2.000 Talijana koji nisu izašli na izbore u mjestima s izrazitom hrvatskom većinom, gdje talijanski kandidati nisu imali šanse biti izabrani, kao npr. u Krku. Uz to pribrojio je socijalističke glasove, te je tako talijanskih glasača 26.000, dok je hrvatsko-slovenskim glasovima oduzeo socijalističke glasove, te su tako Hrvati i Slovenci imali samo 24.000 glasača. Ovakve brojke su, po *Il Dalmati*, najbolji dokaz koliko vrijedi “egzaltacija pismena i usmena, koja utvrđuje Istru hrvatskom zemljom”.⁵⁵ U Puli su od četiri moguća kandidata liberali osvojili tri, dok je jedan mandat osvojio talijanski klerikalac Pietro Spadaro za koga su glasovali Hrvati, a socijalisti su se suzdržali, što je jetko primijetio *Il Dalmata*, ironizirajući njihov patriotizam.⁵⁶

⁵¹ Elezioni dietali in Istria, RIS, br. 251, 6. 6. 1914.

⁵² Izborna borba u Istri, NL, br. 46, 10. 6. 1914.

⁵³ Izbori u Istri, NL, br. 47, 13. 6. 1914.

⁵⁴ Brojevi hrvatskih i slovenskih, kao i talijanskih glasača u HK su ponešto različiti od brojeva u NL. Po HK hrvatski i slovenski kandidati osvojili su nešto manje glasova – 29.574, dok su talijanski kandidati osvojili nešto više glasova – 21.180. – Hrvatsko-slovenska većina u Istri, HK, br. 45, 13. 6. 1914.

⁵⁵ A proposito, DAL, br. 36, 13. 6. 1914.

⁵⁶ Le elezioni istriane, DAL, br. 37, 17. 6. 1914.

Rijeka

Organizacija upravno-političkog sustava na odvojenom teritoriju Rijeke tijekom pola stoljeća dualističke vladavine zasniva se na tzv. Provizoriju, reguliranom kraljevom odlukom od 28./29. srpnja 1870. godine. Po Provizoriju, Rijekom i njenim kotarom upravlja guverner, kojeg na prijedlog predsjednika ugarske vlade imenuje kralj. U njegovoj nadležnosti su pomorski poslovi i nadzor javne uprave. Istovremeno za Rijeku i njen “corpus separatum” postoji autonomno općinsko vijeće na čijem je čelu gradonačelnik. Da bi gradonačelnik mogao obnašati vlast, treba ga potvrditi kralj.⁵⁷ U upravnom smislu Banska Hrvatska gubi gotovo sve nadležnosti nad Rijekom, jedino joj do 1895. ostaje hrvatska gimnazija u Rijeci, koja se tada premješta na Sušak, na područje Banske Hrvatske. Riječki “corpus separatum” do kraja dualističkog sustava s ostalom Bansom Hrvatskom ostat će vezan jedino u crkvenom pogledu jer senjska biskupija i dalje administrira na riječkom području.

Uvođenje dualističkog sustava u kojem je Rijeka glavna izvozno-uvozna luka mađarskog dijela Monarhije, iznimno je pogodovalo razvoju grada u privrednom i populacijskom smislu. Rijeka 1869. ima 17.884 stanovnika, dok će 1910. imati 49.806 stanovnika. U nacionalnom smislu Rijeka će izgubiti svoj hrvatski nacionalni karakter relativno brzo. Tako je 1851. u Rijeci 92% Hrvata i Slovenaca, a Talijana samo 5,5%. Godine 1900. Hrvati će činiti samo 41,7% stanovništva, dok će Talijani činiti 44,9% stanovništva. Ubrzana talijanizacija grada bila je moguća zbog jake podrške ugarskih vladajućih krugova koji su do početka 20. stoljeća iznimno dobro surađivali s riječkim talijanima, te se među njima razvija pokret “ungareštva”, tj. pokret koji je u osloncu na Ugarsku vidio jamstvo očuvanja kako privrednih, tako i nacionalnih interesa riječkih Talijana. Početkom 20. stoljeća suradnja riječkih Talijana i ugarske vlade postaje sve slabija i dolazi do sve većih sukoba. To se dogodilo iz više razloga. Najvažniji je bio sve veća mađarizacija Rijeke, što je istovremeno dovelo do jačanja ideologije talijanskog iredentizma u Rijeci. Uz to je i na gospodarskom planu došlo do razilaženja; naime, Ugarska je uvidjela da zbog sve većeg gospodarskog razvitka riječka luka nije dovoljna njezinoj trgovini, te će baš uoči Prvog svjetskog rata dati, konačno, suglasnost za početak gradnje pruge Ogulin – Knin (Zagreb – Split). Ovakva je odluka izazvala prosvjede riječkog građanstva. Hrvati Rijeke, iako su sačinjavali preko 40% stanovništva, nisu imali nikakvih nacionalnih prava. To je vidljivo iz toga što je hrvatski jezik gotovo izbačen iz službene uporabe, a riječki Hrvati, čak ni u riječkim podopćinama koje su gotovo isključivo naseljene Hrvatima, nemaju niti jedne škole na hrvatskom jeziku.⁵⁸

Godine 1910. posljednjim riječkim guvernerom postaje grof Stefan Wickenburg Capello, koji će svojim djelovanjem zaoštriti odnose s riječkim talijanima. U isto vrijeme, 1911. na općinskim izborima pobjeđuju autonomasi, čija je osnovna ideja bila očuvanje riječke autonomije spram ugarske vlade. Guverner Wickenburg poduzima odlučne korake da slomi riječku autonomiju. Uvodi pograničnu (državnu) policiju u Rijeku, raspušta Općin-

⁵⁷ *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 231–233.

⁵⁸ Milan MARJANOVIĆ, *Rijeka od 1860–1918, Zbornik Rijeke*, Zagreb, 1955., str. 215–252, str. 237.

sko vijeće i donosi zakon o strancima, koji omogućava protjerivanje svakoga tko nije građanin Rijeke, što je najviše pogadalo talijanske državljane.⁵⁹

Odluka o gradnji pruge Ogulin – Knin izazvala je oštre proteste riječke općine i trgovačke komore. Sazvane su izvanredne sjednice u kojima se prosvjedovalo protiv odluke, a kao kompezacija, smatrali su prosvjednici, Rijeka je trebala dobiti spoj Bihać – Ogulin, koji bi trgovinu sjeverozapadne Bosne preusmjerio prema Rijeci. Kako je i Zadar bio zainteresiran za trgovinu sjeverozapadne Bosne, *Il Dalmata* je u žestokom komentaru na riječke prosvjede konstatirao da se interesi Zadra žrtvuju čak i za riječke interese. Tome treba pridodati, primjećuje list, da još nije počela gradnja pruge Zadar – Knin, iako se na nju čeka gotovo pola stoljeća.⁶⁰

I pored pojačane mađarizacije u Rijeci, međunacionalni odnosi Hrvata i Talijana nisu se poboljšavali. Međusobna optuživanja su se nastavljala. Tako *Hrvatska kruna* obavijestava dalmatinsko čitateljstvo o razvoju iredentizma u Rijeci, dokazujući to izvikivanjem parola “Živila Italija!” i “Dolje Austrija!” od strane članova znanstvenog društva iz Turina.⁶¹ List će s ponosom konstatirati prvu pobjedu riječkih Hrvata koji su na izborima za upravu radničke blagajne, u suradnji sa socijalistima, pobijedili talijanske i mađarske radnike.⁶² Riječki Talijani sprječavali su bilo kakve hrvatske manifestacije, te je tako hrvatskim pjevačkim zborovima koji su imali skup u Opatiji, bilo zabranjeno u Rijeci pjevati “Lijepu našu”, što je naišlo na oštru osudu *Hrvatske krune*.⁶³ Sa zadovoljstvom će *Hrvatska kruna* popratiti početak izdavanja novog riječkog dnevnika na hrvatskom jeziku – *Riječkih novina*, kojih su programska načela – “Hrvatska, katolička i demokratska”. List nastavlja: “... Hvale vrijedno je, da pokrenuše taj list upravo na Rieci, u mjestu gdje se i ukazuje najveća potreba temeljnog rada za čisto hrvatsku ideju.”⁶⁴ List je izlazio uz pomoć riječkih kapucina, što je naišlo na oštro protivljenje sa strane riječkih Talijana. *Risorgimento* pita kako to kapucini mogu izdavati jedan hrvatski list klerikalne orijentacije i ujedno postavlja pitanje što je s vjernicima Talijanima “riječke biskupije” (“I devoti della diocesi di Fiume”) koji su davali sredstva za kapucinski samostan i njihovo djelovanje. *Risorgimento* prenosi i pisanje riječkog lista *Bilancia*, koja kapucinima imputira da gradnja samostana kasni upravo zbog izdataka vezanih uz list.⁶⁵ Na kraju, i *Riječke novine* obuzelo je jačanje jugoslavenske ideje i srbofilskih osjećaja koji su se razvili za vrijeme i poslije balkanskih ratova, što je dovelo do napada frankovačkih krugova na ideološku usmjerenost lista. Iako je *Hrvatska kruna* stala na stranu “milinovaca” i oštro polemizirala s frankovačkom *Hrvatskom*, u slučaju *Riječkih novina* uglavnom se složila s *Hrvatskom* i zauzela sljedeći stav: “... Svakako trebalo bi, da

⁵⁹ MARJANOVIĆ, Rijeka od 1860–1918, *Zbornik Rijeka*, Zagreb, 1955., str. 236–237.

⁶⁰ A protestare...; Gli interessi di Fiume, DAL, br. 5, 17. 1. 1912.

⁶¹ Iredentiste na Rijeci, HK, br. 35, 10. 4. 1912.

⁶² Prvi istup i prva pobjeda Hrvata na Rijeci, HK, br. 45, 4. 5. 1912.

⁶³ Slavlje hrv. pjesme u Opatiji, HK, br. 54, 4. 6. 1912.

⁶⁴ Nov dnevnik na Rieci, HK, br. 111, 11. 12. 1912.

⁶⁵ Un giornale invece d'una chiesa, RIS, br. 226, 6. 9. 1913.

se tu stavi malo reda, da list ne izgleda onako srbofilski i sad bezbojan a sad raznobojan, šaren, jer će tako svršiti tim, da nikoga ne zadovolji, a svakoga ozlovolji.”⁶⁶

S druge strane, talijansko će novinstvo Zadra upozoravati na “prijetnju” talijanstvu Rijeke koja dolazi s hrvatske strane. Tako će *Il Dalmata* ostati šokiran oglasom riječke pošte koja od budućeg telegrafista traži znanje mađarskog, talijanskog, njemačkog, pa čak i znanje hrvatskog jezika. Po *Il Dalmati*, opasnost za talijanstvo Rijeke dolazi i iz vojnih krugova. Naime, 13. korpus, čije je sjedište u Zagrebu, dao je oglas za nabavu namještaja za vojne bolnice u Zagrebu, Budimpešti i Rijeci. U Budimpešti oglas je dan na mađarskom i njemačkom, u Zagrebu na hrvatskom i njemačkom, dok je u Rijeci, na zaprepaštenje lista, oglas dan na njemačkom i hrvatskom jeziku. Da stvar bude gora, naziv mjesta napisan je isključivo na hrvatskom jeziku, tj. Rijeka, a ne Fiume. *Il Dalmata* ovo proglašava zloporabom i tvrdi da je Rijeka jedan od rijetkih “talijanskih” gradova u Monarhiji gdje se ne poštuje talijanstvo grada. Kao primjer pozitivnog odnosa naveden je Trst, gdje vojska uvijek daje oglase na talijanskom jeziku uz njemački.⁶⁷ Dakako, *Il Dalmata* je dao podršku autonomašima (Zanella) u njihovoj borbi protiv mađarizacije i centralizacije ugarske vlade.⁶⁸

Problem koji će Rijeku dovesti na naslovnice zadarskog novinstva, mogućnost je osnivanja zasebne, Riječke biskupije. Naime, Mađari su željeli Rijeku u crkvenom pogledu odvojiti od Senjske biskupije i na taj način prekinuti posljednju sponu što ju je vezala s Banskom Hrvatskom. *Il Dalmata* će među prvima registrirati taj pokušaj u rubrici “I dispacci del Dalmata”, gdje će navesti da su u Budimpešti uvjereni da će Rijeka konačno dobiti svog biskupa. Na čelu biskupije trebao bi biti kanonik prof. Visota.⁶⁹ Vijest o mogućem osnivanju nove, Riječke biskupije alarmirala je i uzбудila hrvatsku javnost. Može se reći da je ova vijest ujedinila čitavu Hrvatsku bez obzira na stranačku pripadnost i političko uvjerenje, pa čak i poluslužbena *Smotra dalmatinska* prenosi pisanje službenih zagrebačkih *Narodnih novina* koje demantiraju mogućnost osnivanja nove biskupije.⁷⁰ Očito je uznemirenje i u dalmatinskom episkopatu jer zadarski nadbiskup Vinko Pulišić (čovjek austrofilске orijentacije) javlja uredniku *Smotre* da mu je apostolski nuncij u Beču brzojavio kako nema ništa od osnivanja nove biskupije.⁷¹ Osobito je oštar *Narodni list*, koji u osnivanju (tako je smatrao još 8. veljače 1913.) Riječke biskupije vidi djelovanje “naše” (navodnici NL) diplomacije i Mađara. Ovaj put se radilo iza kulisa jer je pokušaj za Tomašića zbog velikog hrvatskog otpora propao.⁷² U sljedeća dva broja *Narodni list* je posvetio veliku pažnju riječkom pitanju. Prenose se demanti senjskog biskupa i brzojavka mons. Borkovića iz Rije-

⁶⁶ Bezglavost “Riječkih novina”, HK, br. 102-103, 3. 12. 1913.

⁶⁷ Il 13. corpo d’armata dichiara Fiume Croata!, DAL, br. 90, 9. 11. 1912.

⁶⁸ Npr. *Il Dalmata* je prenio proglas Zanellijevih autonomaša, pri čemu je komentirao da bi takav proglas da je objavljen u Zadru bio sigurno zaplijenjen od strane vlasti – A proposito di libera stampa!, DAL, br. 105, 31. 12. 1912.

⁶⁹ Il vescovo di Fiume, DAL, br. 9, 1. 2. 1913.

⁷⁰ O novoj biskupiji na Rijeci, *Smotra dalmatinska* (dalje SD), br. 11, 8. 2. 1912.

⁷¹ Odcijepljenje Riječke biskupije, SD, br. 12, 12. 2. 1913.

⁷² Odcijepljenje Rieke od Hrvatske, NL, br. 12, 8. 2. 1913.

ke.⁷³ Gradsko zastupstvo Zagreba jednoglasno je donijelo prosvjed protiv mogućnosti osnivanja Riječke biskupije, međutim *Narodni list* komentira: "... Karakteristično za prilike u Hrvatskoj jest, da se u novinama nije smjelo o tom ni rieči spomenuti, te je bio koli predlog toli govor dra Vrbanića konfisciran."⁷⁴ List je sumirajući događaje oko Rijeke, zaključio da je u Vatikanu već bio sastavljen "breve" o osnutku biskupije, ali se zbog prosvjeda stalo. Osobito je na to utjecao prosvjed svećenstva, pa se u tom kontekstu spominje prosvjed svećenstva Zagrebačke nadbiskupije.⁷⁵ Aferu oko Riječke biskupije iskoristile su liberalne novine, splitska *Sloboda* i riječki *Novi list*,⁷⁶ za širenje protucrkvenog raspoloženja. Naime, kako je dobar dio svećenstva pripadao pravašima, riječki slučaj mogao je zgodno poslužiti za difamaciju Vatikana i posredno katoličkog svećenstva. *Hrvatska kruna*, kao glavno pravaško glasilo u Dalmaciji na čijem je čelu svećenik, oštro se obrušila na njihovo pisanje. Za *Slobodu* piše: "... Svi demanti o odciepljenju nijesu smetali splitsku 'Slobodu' da neutvrdi odcjepljenje, te da paklenskom mržnjom ne napane sv. Oca papu kao našeg neprijatelja. Radi vjere psuje, a u vjeru ne vjeruje. Lažna sredstva mračnjačke borbe, bila su uvijek odlika svih bezvjeraca, pa tako i 'Slobode'."⁷⁷ I riječki *Novi list* dobio je odgovor: "... S toga vidimo, da i u našem sporu s Magjarima prošlo 40 godina od Nagodbe, od podložništva, ali Rim još nije dozvolio, da se crkveno odieli Medjimurje od Hrvatske. ... Pisanje 'Riečkog novog lista' ide dakle zatim da nas omrazi s onim još jedinim međunarodnim faktorom, koji barem na crkvenom polju s nama stoji da nas, bez toga faktora, tada Magjari laglje progutaju."⁷⁸

Jedna tema je ipak složila sve zadarske novine. Naime, smrt Erazma Barčića, poznatog riječkog pravaša popratile su gotovo sve zadarske novine, osim *Risorgimenta*. Prilikom prikazivanja životopisa umrlog, kao i opisa sprovoda, sve zadarske novine su pozitivno oslikale njegovo političko djelovanje. *Narodni list* i *Hrvatska kruna* kao predstavnici hrvatskog novinstva u pozitivnim su bojama oslikali njegov lik.⁷⁹ Također je poluslužbena *Smotra* najdetaljnije i s velikim pijetom opisala zadnje trenutke Barčićeva života.⁸⁰ *Il Dalmata* je s mnogo respekta obavijestio čitatelje o smrti poznatog riječkog političara. Po *Dalmati*, riječki Talijani su oduvijek poštivali politički liberalizam pokojnika, kao i njegov ljudski integritet.⁸¹

⁷³ Rieka još nije odciepljena; Glede Rijeke, NL, br. 13, 12. 2. 1913.

⁷⁴ Rieka pred zastupstvom grada Zagreba, NL, br. 14, 15. 2. 1913.

⁷⁵ Glede Rieke, NL, br. 14, 15. 2. 1913.

⁷⁶ Oba lista imaju sličan ideološki svjetonazor. Nastrojeni su protucrkveno, pristalice su uske suradnje sa Srbima i pišu pod jakim utjecajem južnoslavenskog jedinstva.

⁷⁷ Rieka nije odciepljena, HK, br. 13, 12. 2. 1912.

⁷⁸ Quosque – Patrusi, HK, br. 16, 22. 2. 1913.

⁷⁹ † Erazmo Barčić, HK, br. 29, 9. 4. 1913.; † Erazmo Barčić, NL, br. 29, 9. 4. 1913.; Sprovod Erazma Barčića, NL, br. 30, 12. 4. 1913.

⁸⁰ † Erazmo Barčić, SD, br. 28, 9. 4. 1913.

⁸¹ Erazmo Barčić, DAL, br. 28, 9. 4. 1913.

Sredina 1913. donijela je novo zaoštavanje na političkoj sceni Rijeke. Naime, *Smotra* nas 25. lipnja obavještava o raspuštanju gradskog zastupstva u Rijeci jer je ono prosvjedovalo protiv odluke guvernera Wickenburga o protjerivanju dr. Icilija Baccicha.⁸² Gradsko vijeće odmah je održalo prosvjednu sjednicu, na kojoj su se čula mišljenja da je gradsko vijeće raspušteno samo zato da bi se bez problema moglo uvesti pogranično držav-no redarstvo. U izvješćivanju s ove sjednice *Smotra* imena gradskih vijećnika piše u hrvatskom obliku (Ivan Prodan, Antun Vio, Petar Stupičić).⁸³ Nakon toga došao je završni udarac riječkoj autonomiji: ugarski je ministar unutarnjih poslova Sandor ovlastio riječkog guvernera da preuzme poslove iz domene gradskog magistrata.⁸⁴ O reakciji riječkih Talijana na raspuštanje gradskog zastupstva piše i *Narodni list*; on zlobno prenosi govor zastupnika Rudana koji “je naglasio, da su Talijani na Rieci bili uvijek elemenat, koji je branio interese Ugarske proti osvajačkim aspiracijama Hrvata”.⁸⁵ Reakcije talijanskog novinstva puno su žešće. *Il Dalmata* u članku “La cavalleresca”⁸⁶ opisuje stanje u kojem su se riječki Talijani prije nalazili. List piše da su Talijani u austrijskom dijelu Monarhije zavidili riječkim Talijanima koji su imali puno veća prava od njih. Razmjerno tome, i odnos prema Mađarima bio je izrazito benevolentan. Mađari su opisivani kao plemeniti, kao braća i najveći prijatelji Talijana. Spominjana je 1848. i Kossuth i “tolike druge lijepe frase”. Međutim, položaj se počeo lagano mijenjati; prvo su raspuštena nepoćudna društva, pa su došla uhićenja, da bi na kraju došlo do raspuštanja gradskog vijeća, a položaj austrijskih i ugarskih Talijana počeo se izjednačivati. “A blaženi Riječani, nemajući kontakta s austrijskom policijom, našli su se gorim dijelom od one *plemenite* (kurziv *Il Dalmate*) nacije koja vlada.” Imenovanje guvernera Wickenburga za komesara u Rijeci naišlo je na sarkastični komentar *Il Dalmate*: “Dakle Rijeka, slobodan grad Rijeka, ima u Stefanu Wickenburgu komesara. On nije vladin komesar, niti je kraljevski komesar: on je jednostavno komesar bez pravnog karaktera. Drugim riječima on je gospodar zemlje, izvan zakona.” List izravno optužuje Isztvana Tiszu za ovaj udar navodeći da je izvršio udar i u svojoj zemlji (misli se na krvave nered u peštanskom parlamentu, čiji je predsjednik bio Tisza).⁸⁷ Uhićenje urednika riječkog *Voce del popolo* Emilija Marcuzzija naišlo je na pravu bujicu teških riječi *Dalmatovog* člankopisca: “Sada Rijeka, stavljena izvan zakona ustavnih i ljudskih živi pod despotskim režimom, koje se samo u srednjem vijeku može tolerirati: apsolutni gospodar grof guverner, kojemu ne manjka drugo nego da uspostavi vlastito *jus primis noctis*.”⁸⁸ I *Risorgimento* se obrušio na nove mjere ugarske vlade, ističući da se mađarski guverner bori svim sredstvima (“legalnim ali više ilegalnim”) protiv ireden-tizma u Rijeci, ali iredentizam u Rijeci je “fantazam”. Novi

⁸² Riječko gradsko zastupstvo raspušteno, SD, br. 50, 25. 6. 1913.

⁸³ Dogagijaji na Rijeci, SD, br. 52, 2. 7. 1913.

⁸⁴ Obustava riječke autonomije, SD, br. 56, 16. 7. 1913.

⁸⁵ Raspušteno gradsko vijeće na Rieci, NL, br. 51, 25. 6. 1913.

⁸⁶ DAL, br. 51, 28. 6. 1913.

⁸⁷ Evviva la costituzione!, DAL, br. 56, 16. 7. 1913.

⁸⁸ Un nuovo colpo, DAL, br. 64, 13. 8. 1913.

zakon o strancima uveden u Rijeci, služi “posebno protiv talijanskih državljana (regnicoli)”.⁸⁹

Zaključak

Praćenje prilika u Istri i Rijeci u zadarskom je novinstvu zaostajalo za praćenjem prilika u ostalim hrvatskim zemljama i susjedstvu. Takav je status ove teme logičan jer je značaj balkanskih ratova u susjedstvu i uvođenje komesarijata u Banskoj Hrvatskoj nadmašivao istarske i riječke teme. Postoji ipak razlika u praćenju tih prilika između hrvatskog i talijanskog novinstva. Naime, hrvatsko je novinstvo Zadra zbog balkanskih ratova bilo prožeto idejom južnoslavenskog/jugoslavenskog jedinstva, te je posvetilo ogromnu pozornost balkanskim zbivanjima. S druge strane, i zbivanja u Banskoj Hrvatskoj su pobudila veliku pažnju hrvatskog novinstva pa je u takvim prilikama praćenje istarskih i riječkih prilika bilo slabije zastupljeno. Talijansko novinstvo Zadra nije bilo u tolikoj mjeri zaokupljeno balkanskim, a pogotovo ne hrvatskim zbivanjima, te je više prostora posvećivalo istarskim i riječkim prilikama. Poluslužbena *Smotra* iznimno je malo prostora posvećivala istarskim zbivanjima, dok su riječka zbivanja bila zastupljena preko rubrike “Ugarska i Hrvatska”.

Kao što se moglo i očekivati, odnos prema zbivanjima u Istri i Rijeci različit je, ovisno o nacionalnoj i političkoj orijentaciji lista. Talijansko novinstvo Zadra ima jedinstven stav prema zbivanjima u Istri i Rijeci. Ono osuđuje represivne akcije austrijske i ugarske vlade prema općinama koje su u talijanskim rukama (Pula i Rijeka). Hrvatsko novinstvo je različito reagiralo prema raspuštanju pojedine općine. Dok je raspuštanje pulske općine pozdravilo kao čin borbe protiv talijanaštva i zloraba općinske uprave, dotle raspuštanje riječke općine nije osudilo, ali nije niti podržalo. Poluslužbena *Smotra* prenosi pisanje službenih novina u Zagrebu i Budimpešti i kloni se komentiranja. Izborna kampanja i izbori za Istarski sabor u lipnju 1914. zadarsko su novinstvo podijelili striktno po nacionalnoj liniji, pa će se tako i komentirati izborni rezultati.

Mogućnost osnivanja Riječke biskupije ogorčila je hrvatsko novinstvo Zadra, i ono će u pokušaju njena osnivanja vidjeti zavjeru Mađara i službenih austrijskih krugova. Talijansko novinstvo će se, uglavnom, suzdržati od komentara, iako ne bi imalo ništa protiv osnutka posebne Riječke biskupije (*Il Dalmata* je vijest o navodnom osnutku biskupije popratio riječju “konačno”, dok će *Risorgimento* na jednom mjestu upotrijebiti sintagmu “vjernici Riječke biskupije”). *Smotra* je išla za smirivanjem situacije i spremno prenosila demantije vijesti o osnutku biskupije.

I u praćenju istarskih i riječkih prilika uočljiv je utjecaj političke i nacionalne orijentacije lista. Talijansko novinstvo u borbi istarskih i riječkih Talijana vidi i svoju borbu, kao što hrvatsko novinstvo borbu hrvatskog i slovenskog naroda osjeća kao svoju. Ova je tema uvijek bila nabijena emocijama, to više što su se sukobi između Hrvata i Talijana odvijali i u Zadru.

⁸⁹ I Magiari ex-cavalieri, RIS, br. 222, 2. 8. 1913.

K r a t i c e

DAL – *Il Dalmata*

DAZd – Državni arhiv u Zadru

HK – *Hrvatska kruna*

NL – *Narodni list*

RIS – *Risorgimento*

SD – *Smotra dalmatinska*

ZKZd – Znanstvena knjižnica u Zadru

I z v o r i

Državni arhiv u Zadru, Presidijalni spisi Namjesništva

Državni arhiv u Zadru, fond novina, *Hrvatska kruna*

Državni arhiv u Zadru, fond novina, *Il Dalmata*

Državni arhiv u Zadru, fond novina, *Narodni list*

Državni arhiv u Zadru, fond novina, *Smotra dalmatinska*

Znanstvena knjižnica u Zadru, *Narodni list* – Jubilarni broj

Znanstvena knjižnica u Zadru, *Risorgimento*

L i t e r a t u r a

Nedjeljka BALIĆ-NIŽIĆ, *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900–1915)*, Rijeka, 1998.

Ante BRALIĆ, “Narodni list” i “Hrvatska kruna” prema Drugom balkanskom ratu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, Zagreb – Zadar, 1999., str. 277–298.

Vjekoslav BRATULIĆ, Političke stranke u Istri za vrijeme Narodnog preporoda, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969., str. 289–335.

Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, Pula, 1996.

Raimondo DESANTI, *I martiri della Dalmazia*, Zadar, 1919.

Marjan DIKLIĆ, Don Ivo Prodan (Janjina 1852 – Zadar 1933), *Zadarska smotra*, god. XLI/1992., br. 4-5, str. 247–249.

- Marjan DIKLIĆ, Don Ivo Prodan, prvi čovjek dalmatinskog pravaštva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar, 1997., str. 243–255.
- Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, 1998.
- Šime JURIŠIĆ, Vinko Kisić, *Splitsko iverje*, Split, 1983.
- Milan MARJANOVIĆ, Rijeka od 1860–1918, *Zbornik Rijeka*, Zagreb, 1955., str. 215–255.
- Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Pazin, 1973.
- Kosta MILUTINOVIĆ, O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki kotorskoj 1848–1914., *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Beograd, 1989.
- Kosta MILUTINOVIĆ, Politički profil Jurja Biankinija, *Zadarska revija*, 27 (1978.), 5/6, str. 455–471.
- Stijepo OBAD, Biankini Juraj, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb, 1986., str. 747–748.
- Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861–1912. (1918.) god.*, Zadar, 1978.
- Federico Augusto PERINI, *Giornalismo italiano in terra irredenta*, Perugia, 1937.
- Povijest Rijeke*, zbornik, Rijeka, 1988.
- Denis Mack SMITH, *Mussolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb, 1980.
- Stipan TROGRLIĆ, *Katolički pokret u Istri 1895.–1914.*, Zagreb, 2000.
- Antonio Just VERDUS, Raimondo Desanti (Rovigno, 26. dicembre 1868 – Pola, 3. aprile 1931), In suo ricordo, *Difesa adriatica*, br. 32, Ancona, 1950.

*Ante Bralić: ZADAR NEWSPAPERS AND THEIR RELATION
TO EVENTS IN ISTRIA AND RIJEKA BEFORE WWI*

Summary

The author describes the writings of the Zadar semi-weeklies (*Narodni list*, *Hrvatska kruna*, *Smotra dalmatinska* and *Il Dalmata*) and the weekly newspaper (*Risorgimento*) in relation to the events in Istria and Rijeka before WWI. Since this was a time of momentous developments in Croatia under the Ban (the introduction of the commissariat) and in neighboring countries (the Balkan wars) the space allotted to Istrian and Rijeka themes was restricted. On the evidence of the writing in the Zadar newspapers the author concludes that the political and national orientation of particular papers played a decisive role in addressing a specific theme. Since at that time Zadar was a stage where harsh national conflicts between Italians and Croats were taking place this had an impact on the emotional investment which observers brought to following similar national conflicts in Istria and Rijeka.